

իսկ կասկած կը զարթնու կամ այն տեղեկութեանց ճշգրտութեան կամ այն թուականներու վաւերականութեան վրայ,» նշյաները կրնանք ըսել անշուշտ միւս ամենուն համար, որոնցմէ սակաւին հաս տն ալ լուսանկարով մէջ հրատարակուած: Թէ իրք արձանագրութեանց մէջ ալ խարսխուած լինենք կը պատահուի, կը խոտափանի եւ Հ. Ն. Սարգիսեան կըբ Հայոց ժԻԹ թուականին կողմ արձանագրութեան վրայ կը խօսի «...եւ կասկած խարսխուած լինելու անտէր է զի լոք հնա-թեան շիր-մանն այնչոյն վիճիչ խառնակիք հնա-թեան: Մանր քննութեան շնորհ ուզեր առանուլ այս կէտը, վասն զի, ինչպէս ըսուեցաւ, լուսանկարով չեն հրատարակուած սակաւին:»

Պատմագիրներէն առաջին գործածողը Բովմա Արթուրինն է (ժ. գար): Թ գարնն քանի մը յիշատակութեանց կը պատահինք «Մտածանքարանի», մէջ գտնուած Յիշատակարանաց մէջ:

Արք ընդունելով Հայոց թուականի ծագումն Թ գարնն, ինչպիսի կրնայ յարուցուել թէ ինչ գրութեանք 559 ճանչուեցաւ սկիզբ: Մասանկարով, Յ. Կաթողիկոս, Սարգիսեայ, Սամ. Անեցի, Կիրակոս եւն միաբան կը վկայեն թէ տունբու խառնակութիւնն մէջ տեղէն բառնայլու համար ժողով եղաւ եւ իրացոյ հինգ հարեւեկի (532) գրութեանքը՝ հաստատուեցաւ: Ուսկից ծանօթացան Հայք այս շղենին Թ գարնն: Պատմախոսներ քիչ մը գ. գ. աւարին է. սակայն միտ զնեւով Սարգիսեայ, Սամ. Անեցեայ եւ Կիրակոսի աղբերաց, կրնանք ըսել թէ է գարնն յաւառ սպայտիս գրութեան ծանօթ չէին Հայք: Սարգիսեայ, Սամուէլ Կիրակոս (Թեբեա նաեւ Յովհ. Կաթողիկոս) կը քողեն այս տեղեկութիւնները Ա. Շիրակացեայ Ջատիի ճառէն. իսկ Անտիա կը խոտափանի թէ վարդապետ ի տեղեկութիւն է գրէ ինքը այս ճառը, եւ իրական ալ ազգային խնդիր մը չի շուստեր ամենեւին: Մտագրութեան խնդիր մը չի շուստեր ամենեւին: «...վասն այնորիկ 532 ամաց միանգամայն համարեանց ըստ թուայ Աղեքսանդրացեայն ի ՊԻՆ ամեն մինչեւ յամն ՌԵԿ. այնոցիկ օրոց կացեն յաշխարհի, կացացի եւ Անտիա որդի Յովհաննիսի Շիրակայնեայ եւ որոշմեցի առանձինն զիսաւ մի մի ամ

ՇԼԻ. ԻՐ կանոն, որովք զամենայն համարն բովանդակեցի ՇԼԻ կարք. եւ զտարի մի կամ զմի մի կարք առ մի մի տարի,» (էջ 26): Բնաւ չի կրնար ստարակաւուել Անտիայի ճշմարտաարթութեան վրայ եւ չենք յուսարթ է կամաս լուս ըլլայ Հայոց ժողովի մը իւր մարշակ գոված իրացոյ գրութիւնը հաստատուել: Արք. քանի որ մէկ կողմէն Անտիա կը լուէ սպայտի գէպք մը եւ միւս կողմէն քաջ գիտներ թէ Սամուէլի եւ Կիրակոսի գլխաւոր եւ մի միակ աղբերակն է Անտիա, շնորհ վարանիք հետեւեցնելու թէ սպայտի գէպք մը չի կրնար տեղի ունեցած ըլլալ է գարնն յաւառ:

Յովհան Պատմաբան Անտաստ կաթողիկոսի (671—7) համար կը պատմէ նման բան մը, իբր թէ ուզած է ամուրը նորոգել եւ յանձնած է Անտիա Անեցեայ, որուն իրագործումը սակայն Կաթողիկոսին ճահուամբ խափանուած է: Թէ որչափ իրականութիւն կը բովանդակեն խօսքերը, չենք գիտեր: Բայց կրնայ կարծուել թէ Ե—Թ գարնն ընդարձակ միջոցի մէջ ամուրի (տունբու համար) նորոգութիւն մը եղած ըլլայ, որ միշտ մեր խնդրէն գուրա կը մնայ եւ արժանի է քննութեան: * Ն. Ա.

Մ Ա Յ Ե Ն Ա Գ Բ Ա Կ Ա Ն

ՀԻՆ ԱՅՅՈՑ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԵՂՅԵՐ ԵՒ ՄՈՂՅԵՆ ԽՈՐԵՆՆԵՐԸ

(Շարձում-տիպիւն)

Բ. Հ. Ա. Ե. Կ.

1. Հայկի գրականական ծագումը:

Երբ ապարների հարւանների տակ երկիր կործանեցան հեթանոս իրց անդրիները, նոցա հետ միասին վերացաւ ժողովրդի հաւատը առ իւր աստուծոց վեհագոյն զորութիւնը, յեղաշրջեցաւ նորա աշխարհայեցողութիւնն նոր ուսման ազդեցութեան ներքոյ: Գորա փոխարեւ Սուււածաւուչնն, որ քօղազուրկ կ'աներ աշխարհիս ստեղծման, նորա հնագոյն անցեալի գաղտնիքը, հանդիսացաւ իբրեւ սրբազան հեղինակութիւն ոչ միայն ուսեալ հոգեւորականների, այլ եւ հասարակ ժողովրդի համար: Հայերի աշքում մանաւոր քարձըր նշանակութիւնն պէտք է վայելէր այս յիշատակարանը, որ մարդկութեան երկրորդ օրօրոցը Արարադ լեռան կ'անուաներ (սորա աշխարհագրական գիրքի մասին ոչ որ չէր կասկածուում): այն հանգամանքն, որ յոյեան ապարնը Հայաստանում կանգ առաւ, ժողովուրդը հարկաւ յախանանաութեան ստորինութեանն էր վերագրելու: Բնականաբար նա իւր նախա-

1 Յեւ ժամբանած Ը. Յաւեանի «Վերարկ մը Հոյ հնագրութեան վրայն պատմական գործը» Աննուա 1898, էջ 132—137:

2 Հմմտ. Դի. Լորիէի Recherches, էջ 79:

3 Թէ Անտիա ամենայն յօտարութեանք պարասաւ էր յիշելու, եթէ ըլլար որ եւ ինչ բան մը, կը ստանաի այն անշնեղ, որ հազի թէ պատահաւոր իր կ'անն ազգային մասնազգրութեան բան մը կրնուի, անմիջապէս յօրուս կը գործածեն. այսպէս. «Բորոց եւ իմ պահաւորն քրեաաստի, խոտափանոցն եւ Հայաստանեաց Հայքն Ս. Գրիգոր ասեւ լաքի, եթէ երկրորդ լուսարն զիշերոյ զայ բերէ յանձին զորինսկ Միանի, եւն (էջ 17): Աշտմանգեղոսի մէկ տեղը եւ պլըր գործէալ: Բայց մէջ քաւ լիցիտանէլ ընդ նոսա եւ կրէլ նգլոն. քանզի ամենայն լոն, սրբոց հարքն վասն ի նոցանէ զասոցանելոյ եր. յոր եւ Հայաստանեաց ասաւի ճշմարտապէս անուանի զառիկ Յեաւեւ. այս ինքն գրասոցաւ յամենայն հեթանոսականաց եւ հրեականաց անից,» (էջ 22):

Հայրերի տոհմը Նոյից պէտք է սերեր. արդէն առաջին Հայ մատենագրեր թորգոմին ազգի նահապետ կը ճանաչեն¹. Անուուս պատմագիրը Հայկին Արեթածին, Արեթայն կ'անանէ, ժամանակակից "Տակայ որտորգ Յիտանեան Բէլէ": Ս. Գրոց վկայութիւնն առանձին արժէք պէտք է ունենայ մի պատմագրի համար, որ կը տենչար իւր ազգի խորհրդաւոր անցեալը պարզել եւ Նորա առաջին իշխանների յիշատակը ապագայ սերունդներին մէջ յաւերժացընել. Խորենացու համար արդ պարտաւոր էր հողը, որի վերայ նա իւր պատմութեան սկիզբը հիմնեց, Բայց նա աւելի հեռու գնաց. որպէս զի Հայկի իւր ժամանակի տեսակէտից ազնիւ ծագումը անդրդեւի փաստերով ընդ միշտ ապացուցած լինի, նա զիմեց գրաւոր աղբիւրների՝ "Տնոց պատմութեանց", Աբիւղենոսի եւ մի ինչ որ "ուշմագոյն եւ ընթերցասէր Ասորոյ, վկայութեանց (Ա, Ե.)", մի առ մի թւելով Սեմի, Քամի եւ Յարեթի զարմեր մինչև Արամհամ, Նինուա եւ Արամ, Խորենացին սարլիս է Արեթեան Հայկին ճրդ: Իսկ Քամեան Ներբրովզին (Բէլլին) ճրդ տեղը Նոյից յետոյ. եւ այսպէս այլ եւս ոչ մի կասկած չպէտք է մնար, որ երկու սխոնդաւոր — զիւցազները ժամանակակից էին (!). այսու հետ ոչ ոք երկմտելու չէր, որ Հայկ՝ որդի թորգոմոյ, էր" (Ա, Ժբ.), Հասկանալի է, թէ ինչու մեր պատմագիրը այս դեպքում զանց է առել Հին կասկարանի տեղեկութիւնն, որտեղ չէ յիշուում ոչ Հայկ եւ ոչ առ հասարակ թորգոմի ցեղը (Գիրք Նունգ. Ժ). Նախազգալով, որ այս հանգամանքն կարող էր տարակուսանք յարեցանել, Խորենացին ապա կ'աւելացնէ՝ "եւ է (կարգ ազգաց) ճշմարիտ, եւ մի ոք յերկուսացի. քանզի պատմէ մեզ զայստիկ յողով իրս հաւատարիմն Աբիւղենոս... եւ զայս մեզ յիւրում առաջնում անանձնական ի ժանր ազգաբանութեան ասէ. զոր պատ ուրեմն յետոյ ոմանք ըարժին": Վերջին ակնարկը, ինչպէս արդէն նկատել են քննադատներից ոմանք, Եւսեբիոսին կը վերաբերի, որ՝ առաջ բերելով Ասորեստանեայց թագաւորների միեւնոյն ցուցակը՝ ոչ մի բառով չի յիշէ Հայկազն նահապետների մասին²: Մատ-

նացոյց անելով նաեւ Մար Աբաս կատինայի վկայութեան վերայ "Հին Նախնեաց", ծագման մասին (Ա, Թ), Խորենացին ապա համարձակ բաց է անում իւր պատմութեան թելը:

2. Հայկի անունն եւ անձնատուրութիւնն: Թէպէտեւ Հայկի ծագումն միանգամայն արեւստական կապերով կապւած է Ս. Գրոց նահապետների տան հետ, նորա անունն եւ զիւցազնական սիւլպան անշուշտ ծնել են ժողովրդի մէջ, որի անունն նա կը կրէ: Երեւոյթս ընդհանուր է բոլոր Տնոց ազգերի համար, որոնք կը փորձէին ստուգաբանորէն մեկնել իրանց ցեղական կոչումը, պտրելով նորա սկիզբը որ եւ է առապելական հերոսի հոչակի մէջ: Ասորեստանեայց թագաւորք իրանց ձեռնարկութիւններում Ասոր ստուածոյ Տոլմանս որութեանն կը զիմեն. երկրի հնագոյն քաղաքներից մէկը նոյն անունը կը կրէր: Հռովմացոց ականութիւնն Ռոմոլէոսին կ'անանէ առաջին թագաւոր եւ նահապետ ազգի, հիմնադիր՝ յաւերժական քաղաքի, որ ապա ստուածների շարքը մտաւ: Հելլենք կը սերէին իրանց զիւցազն Հելլենից, որի որդիքն էին Սուլ, Դոր եւ Քուսիթ. վերջինս ըստ առապելի Աքէի եւ Յոնի հայրն էր. այս անուններն սակայն կը վերաբերին շուր յայտնի հելլեն ցեղերին Եւրոպանց, Գորեանց, Աքայեանց եւ Յունաց:

Ազգերի հոգեբանութիւնն նոցա կուլտուրական զարգացման որոշ շրջաններում՝ նոյնը կը հանդիսանայ ամենուրեք: Հայ ժողովուրդը գնացել է նոյն շաւղով, որ անցել էին այլ հարեւան ցեղեր. իւր վեհագոյն նահապետներ, որի անան հոգեւ կասած էր Նախնեաց առաջին գալստեան յիշատակը ի Հայս, նա նոյն իսկ երկնային մարմինների շարքն է դասել. փոխարկելով նորան պայծառագոյն աստեղատունը, որ Յոյքը Սորաս կը կոչէին: Աստեղութիւնն կը պատմէ, որ Որիմի՝ որդի Պիսիդոմի մի զեղնցիկ եւ Նսկայ որտորգ էր, որին Արսեմիս զիցուհին Նախանձելով՝ նետով կը սպանէ. յետագայ բանաստեղծները նորան գրեթէ միայն իբրեւ համաստեղութիւն կը ճանաչեն: Աղեղնաւոր Հայկի սկայական սիւլաբը, որ ժողովրդի երեւակայութեան, նաեւ ստեղծագործի յիշուութեան մէջ կ'ապրէր, տեղիք է աւել տամանակի ընթացքում նորան որսորդ Որիմիէ հետ համեմատելու. ընդհանաբար նորա վերայ կարող էին անցնել՝ թերեւս մեր հելլենաբան

1 Ագաթ. Վեհետ. 1862. էջ 24, 582, 597. Փաստաւոր. 1832. էջ 1, 32, 65:

2 Այս համարձակ բայը առաջին անգամ արեք Խորենացին. նորանից առաջ թորգոմ միայն իբրեւ ազգի նահապետ կը յիշէ:

3 Գաղաթգայեան: Քնն. պատմ. Հայոց, Ա. 136. Դ. Халатвавич. Армянский эпос, 51.

1 Ագաթ. էջ 576 "արգ առեալ սկայաբոր" (Յրգաւոր) հայ-բաբել. թրքան Վերայ իւրոց թիկանցն զայն դէբը:

պատմագրի շնորհիւ՝ զեղրապատշաճ, անձնայ, քաջագանգուր, խայտալին եւ հատարազուկ զարգանուններն, որոնք յատուկէին յոյն հերոսին: Իրբու համաստեղութիւն Հայկ' նման հելլեն որսորդին՝ տոմարադիր հանդիսացաւ (այս նշանակութեամբ անուն միշտ Հայկն ձեռով կը յիշէի, թէ պէտեւ Անաուն յոյն ձեռ սեւեւ հերոսի համար կը գործածէ): Այս տեսակէտը կ'առաջնորդէր արդէն Ս. Գրոց հայ թարգմանիչներին, որոնք յոյն բնագրի "Ուրիոն"ն փոխանակել են հայ գիւցազնի անւամբ՝:

Ազգային նահապետի այս այլափոխումն հարկաւ կարող էր տեղի ունենալ միայն ժողովրդի զարգացած շրջանում, որի ներկայացուցիչք էին քրմերը. այս գառակարգը, ինչպէս վերեւում նկատեցինք, լինելով հնոց ազգերի մտաւոր շարժման ղեկավարն, իւր հելլենականութիւնը կը հիմնէր մանաւոր սասեղազիտութեան վերայ, որի հետ սերտ կապւած էր երկնային լուսատուների պաշտամունքը: Ասորեստանեաց զից մեծ մասը ուներ իւր համանուն ստաղը կամ սասեղառարը, մի երեւոյթ, որ յունաց զիցբարանակուսուսումն, մի երեւոյթ, որ յունաց զիցբարանակուսումն եւս ընդարձակ տեղ կը բռնէ: Հայկի՝ Իրբու աստուծոյ՝ պաշտամունքի մասին չունինք ոչ մի տեղեկութիւն. այս հանգամանքն հարկաւ դեռ պայտջոյ չէ, որ հին Հայերին, որոց վերայ պէտք է որոշ չափով ազգեր Բաբելոնացոց աշխարհահայեցողութիւնն, ընտւ անձեանքի եւր աստեղապաշտութիւնն. հայ զիցուհիներից մէկը Աստղիկ (== Բաբել, Իշտար) անունն կը կրէ, որ ցարդ ժողովրդական աստեղութեանց գլխաւոր հերոսներից մէկը կը հանդիսանայ:

Սակայն առանց առաջնների, առանց պաշտամունքի եւս անմահացաւ Հայկի անունն ազգի մէջ սերնդէ սերունդ. շնորհիւ այն գաղափարի, որ նորա մէջ մարմնացած էր, նորա գիւցազնական անձնաւորութիւնն պէտք է ուժգին գրգռէր ժողովրդի երեւակայութիւնն եւ ծնանքը գանազան առասպելներ՝ նորա մասին: Որ եւ է պատմական հիմքից զուրկ աստեղութիւնն կը ներկայացընէ նորան իրբու փրկիչ ազգի, որ՝ խորտակելով օտարի լուծը՝ կը հիմնէ իւր խրոխտ տէրութիւնն Հայաստանի սահմաններում:

3. Հայկը Բաբելոնում: Գիւցազնի հայերնէքն, համաձայն ժողովրդի հասկացողութեանն, հարկաւ պէտք է լինէր Բաբելոն Ս. Գրոց ցուցումն ազգերի ընդհանուր բնականեղի մասին առաջնորդելու էր նորան՝ իւր ծննդեան օրոյցը պտելլու. "Եւ էր ամենայն երկիր լեզու մի եւ բարբառ մի ամենեցուն: Եւ եղեւ ի խաղալն նոցա յարեւելից, գտին գաշտ մի յերկրին Անաար, եւ բնակեցան անդ... Եւ սփռեաց զնոսա տէր աստուած անտի ընդ երես ամենայն երկրի, եւ գաղարեցին ի շինելոյ զքաղաքն եւ զաշտարանն: Ղանս այնորիկ կոչեցաւ անուն նորա Բաբել, (Գ. Ծննդոց, Ժա): Այս եզրակացութիւնն, որ հայ աստեղութեան մէջ պատուաւոր տեղ կը բռնէ, միանգամայն բնական էր մի ժողովրդի համար, որ բացի Աստուծանշէ հեղինակութիւնից չունէր ոչ մի այլ յիշատակարան գրաւոր կամ բանասիր իւր ծննդավայրի մասին: Բացէ ի բաց մեթոքայ այս արևեստական տեսակէտը, ժամանակակից պատմագիրը կը ճգնի փաստերի լուսով փաբատել այն թանկ խաւարը, որ կը ծածկէ ազգին խորհրդաւոր օրօրոյցը: Գննադատի անողորմ գործը շարունակ կը քանդէ այն շքեղ, զարդարուն շինութիւնն, որ գարերի ընթացքում ստեղծել էր ժողովրդի վառ երեւակայութիւնն եւ որի պատերը կը զրդեղին գուսանաց քաղցրահնչուն երգերը:

Հիմնելով հին կտակարանի վերոյիշեալ տեղեկութեան վերայ, հայ ժողովուրդը համոզուած էր միեւնոյն ժամանակ, որ դիւցազնի անդրանիկ որդին՝ Արմենակը՝ Բաբելոնում պէտք է ծնած լինէր: Այստեղ ժողովուրդը վերին աստիճանի նուրբ կերպով, թէպէտեւ բանաստեղծօրէն, լուծել է իւր երկուտեսակ անասնակութեան խնդիրը, որ արդի գիտութիւնն տակաւին անգոր կը հանդիսանայ լուսարաններու. օտար ազգերի բերատում նա Արմեն (պեմբ. Armin, յուն. οί Ἀρμένιοι, ասոր. Արմայ) կը կոչէր, մինչդեռ նա ինքն իրեն հայ կ'անուանէր: Անուշտ Արմենների հայրաւանաց ժամանակ (Ե. Գ. ն. Գ.), երբ հայ ազգի մի մասը եկաւ իւր հայրենիքը եւ սկսեց մի անողորմ մարտ բնիկների հետ, ժողովրդին պարզ էր իւր կրկնակի անւան իմաստը. սակայն անանեակ դարեր յետոյ, երբ ազգի տարբեր ցեղերը ձուլուեցան մի կրօնի, մի լեզուի, մի աշխարհահայեցողութեան աւազանի մէջ, նորան հնարաւոր էր ոչ թէ իւր յիշողութեան, այլ միայն երեւակայութեան շնորհիւ կենդանա-

1 Յովհ. Ա. 31, Գոթրոսով Հայկն. Հմմտ. եւս Գրիգոր Նազնեանցուն: "Առ որքն, Մարգ. Եսայայ, Ժ, 10 "Ձի աստեղք երկնից՝ Հայկն հանդերձ. հայ մասնաբերի Լուսնաբար Հայկն: Ըրեւն Հայկն: Յեւ Հ. Ալէլան, Հին հասարակաց, Բազմալեզու, 1894, Յուլիոս:

ցընել իւր ծննդեան յիշատակը, ինքն վերածնելով իւր վեհագոյն դիւցազնի եւ նորա որդու անունն եւ համբաւի մէջ:

(Ըրբարեւելի) A. ՆԱԱԹԵԱՆՑ

ԳՅՏՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԻՒՆԵՆՑՑ

(Ըրբարեւելիս իս վրէ)

2. Ստեփանոս Օրպէլեանն կը շարունակէ խօսքերը. «Սա (Պետրոս) հարցեալ ի վաշագանայ՝ Աղուանից թագաւորէ բանս բազումն, եւ ընկալեալ զպատասխանին յոյժ ի ճահ եւ ուղիղ լուծմամբ,՝ ՎՍՄ՝ վաշագանայ եւ Պետրոսի վիճարանութիւնն պահած է ժամանակն մեզ գրով, որ Տէր-Մկրտչեանի հրատարակութեան մէջ երկրորդ տեղին կը գրաւէ:՝ Հրատարակելէն հանած է գրութիւնս Գեորգեան Յուցակ Թիւ 102 մի միակ երկաթագիր ձեռագրէն, որ գրուած է 971—81 թուերու մէջ հետեւեալ խորագրով «Հարցմունք յաղազ մարմնատրութեան Տեսուն զանազանք՝ վաշագանի Աղուանից իշխանի ընդ Պետրոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի եւ իմաստասիրի.». ընդ ամենը 24 հարցում հանդերձ պատասխաններով: Հոս «վաշագան, Քաղկեդոնի Ս. Հաւատոյն ի կողմն կը հանդիսանայ, եւ Քրիստոսի երկու բնութեան մասին այլ եւ այլ հարցումներ կ'առաջարկէ Պետրոսի ի լուծումն, որոնց կը պատասխանէ ի միտս մարմնեայց: Գրութեանս վաւերականութեան վրայ վաղ իսկ տարակոյս յարուցած էին Հայկազնեան Բառագրոց Հեղինակք երբ կը գրէին «Կան յանուն նորա (Պետրոսի) եւ հաստատք բանից ընդ վաշագանայ,՝՝ եւ նորագոյններէն Հ. Զարբ հանելեան ըսելով «Եթէ յիրաւի Պետրոսի երկաթարութիւնը սեպկեք, օտարի ձեռք խառնուած կ'երեւայ, որոնք իրեն լուսաւորեալ մտաց հարազատ ծնունդքը չեն կրնար ըլլալ, որ թէ գրութեան կեցպէն եւ թէ ոճէն կը յայտնուի,՝՝ իսկ Հ. Չամչեան անսղութեան կը հետեւի գրելով «Ես սա եւս ի ինչորոյ վաշականայ գրեաց առ նա բանս ի վերայ պէսպէս իրաց,՝՝ Գալուստ Տէր-Մկրտչեան անբաւական կը համարի Զարբի այդ խօսքե-

րուն ոյժը, որոնք «հազիւ թէ որ եւ է սպացոյցի զօրութիւն ունենան,՝՝ ապա ուրեքն այդ Պետրոսի վաւերական գրութիւնն հարուերու է, Ձ դարուն յարկուած: Բայց ներուի մեզ մեր գիտողութիւններն. Թէ ստուգիւ օտարի ձեռք մտած է, ինչպէս կ'ենթադրէ Հ. Զարբ հանելեան, հետքեր ամենեւին չեն նշմարուիր, բովանդակ գրութիւնը մի եւ նոյն գրելն ու սկզբունքը մասնանիշ կ'ընէ, որով սկսած ու աւարտած է: Իսկ լեզուի կողմանէ թերեւս իրաւունք ունենայ Մեծ. Հայրը «Կովեստ ի Ս. կոյնն, ձառէն տարբեր գտնելով, վասն զի ոճն է — դարբերու «անյովական,՝՝ դարցի ծնունդն է: Սակայն եւ այնպէս հոս ետեւան խնդիրն այն է, թէ այս Պետրոսի գրելն չէ ծագած: Առ ի հաստատութիւն այս կարծեաց կը բերենք յաջորդաւս ցուցումներ, որոնք միջեւ Թ դար պիտի հանեն գրութեանս:

Ս. լեզուն, որ մի միակ նշանն է գրութեան մը որ դարու եւ որ մասնեագրի վերաբերելու: Լեզուն զուտ հեղինարան է, հեղինարան թարգմանութիւններէ ներշնչուած: Հարկ չկայ մի առ մի օրինակներ յառաջ բերել հարեւանցի անարիկ մը ձգելն ընթացողաց կը թողում: Մինչդեռ Ձ դարու եպիսկոպոս Պետրոս, ինչպէս տեսանք, բոլորովին հեռու է որեւիցէ հեղինարան գարոյցի պատկանող սասցուածներէ ու դարձուածքներէ, նման իւր դարու մասնեագրաց լեզուին:

Բ. Աղբիւրները, որոնք մանրամասն ընունու են հրատարակելէն յառաջաբանին եւ ծանօթութեանց մէջ: «Գրուածքս ծայրէ ծայր ներշնչուած է Արիստոտելեան փիլիսոփայութեամբ, մասնաւորապէս Գաւթի Անյաղթի մեզ հասած գրուածքներով: Գաւթի Սահմանաց գիրքը, Հինգ Առածները, բայց մասնաւորապէս Պորփիրի վերլուծութիւնը ծածովք են այս գրուածքի հեղինակին:՝՝ Արդ երբ թարգմանուած են այս գրութիւնները, Հարցմանս պատասխան տուած եր արդէն Հայագէտն իտիւրի, գնելով 451 էն վերջը, այլ այս շատ կանուխ ըլլալով, մենք կը հանենք միջեւ Է դար. հետեւաբար նաեւ «Հարցմանս» գրութեան ժամանակն ալ ի միասին: Ասոնցմէ զատ աղբիւր են Նիւրն Աղբր սանդղապոյ «Պարապմանց,՝՝ Գրիգորի Նիւսացոյ «Տեսութիւն Մարգոյն կաղմութեանն» եւ Նեմեսիոսի «Եղազաւս բնութեան մարգոյ,՝՝

1 Օրպէլ, էջ 64:
2 Պետր. Սիւնեաց եպ. էջ 22—39:
3 Յառաջորդան էջ 17:
4 Պատմ. Հին Գարբ. էջ 391:
5 Պատմ. Հայոց. Բ. էջ 22:

1 էջ 5:
2 Գերբ. Հ. Սոբիտա Սահմանի գիրք Quadro della storia letteraria di Armenia (Venezia 1829, p. 36) եւ